

IVAN IVANJI

DRÁMÁK A SZÍNPADON ÉS A VALÓSÁGBAN

Németországban még mindig emlegetik a tizennyolc atomtudóst, akik tiltakoztak az ellen, hogy Nyugat-Németországot felszereljék atomfegyverekkel és megfogadták, hogy semmivel sem segítik elő ennek a szörnyű fegyvernek a fejlesztését. Néhányan közülük közreműködtek azokban a kísérletekben, amelyekkel atombombát akartak teremteni Hitler számára. Ketten tanárai voltak Oppenheimer és Teller tudósoknak. Az előbbi irányította a világ első atombombájának, az utóbbi pedig az első hidrogénbombának az előállítását. Max Born tanár, az 1954 évi fizikai Nobel-díj nyertese ezzel kapcsolatban a következőket írta:

„...mindketten, Oppenheimer és Teller, mint egyébként Fermi és több más, köztük orosz fizikus is munkatársaim voltak Göttingenben, jóval a mostani események előtt, abban az időben, amikor még volt tiszta tudomány. Szép dolog az, ha az embernek ilyen okos és ennyire rátermett munkatársai vannak, mégis azt kívánom, vajha lennének kevésbé okosak, de bölcsőbbek. Bizonyára az én hibám, hogy tőlem csak a tudományos kutatás módszereit sajátították el és semmi többet. Okosságuk miatt az emberiség most szinte kétségbeejtő helyzetbe került...”

Majdnem százhusz év eltelte után ez a második eset, amikor német tudósok azzal vonják magukra a világ figyelmét, hogy erélyesen szem-

beszállnak az uralkodó rendszerrel és energikusan sikraszállnak az emberiségért és magasabbrendű humánus elvekért. Érdekes, hogy 1837-ben is éppen Göttingenben, ebben a régi egyetemi városban mondott le állásáról hét egyetemi tanár, tiltakozásul a hannoveri herceg zsarokasága ellen. A tizennyolc tudós felhívása most is Göttingenből van keltezve, és azzal arra emlékeztet, hogy a német tudománynak kedvező, haladászellemű hagyományai is vannak. Négy fizikai Nobel-díj (1914 Max von Laue; 1932: Heisenberg, 1944: Hahn; 1954: Max Born) és az a tény, hogy a tizennyolc tudós neve közvetlenül vagy közvetve kezdettől fogva kapcsolatban van az atomfizika minden lépésével — szembehelezkedik. Adenauer politikai utazgatásai közben szerzett tucatnyi „tiszteletbeli doktorátusával”. Adenauer mégis így bölcsekedett: „Hamar az urak mondanij akartak valamit, jöttek volna el előbb hozzám és kérdeztek volna engem!”

És mint ahogyan az utóbbi évtizedekben majd minden németországi eseménynél, most is hallatszik Bertold Brecht szava — noha már majd egy esztendeje halott. Mintha a nagy költő látnok, próféta lett volna. Halála előtt új darabjának bemutatóját készítette elő. Gallileiről írta, az igazságot kereső, kutató tudósról, aki összeütközött az igazság kimondásának bonyolult voltával és az igazság ismerőjét terhelő felelősséggel. Együttal Einsteinról is készített darabot, arról a tudósról,

akit lelkiismeretfurdalások gyötörték, mert többet látott, mint amennyit ma a többség lát; előrelátta, hogy pokoli módon visszaélnék a tudománnyal és halála előtt a következőket írta: „Ha meg lettem volna győződve, hogy Hitlernek nem sikerül létrehozni az atombombát, sohasem segitettem volna, hogy az amerikaiak létrehozzák...” És Einstein említj „A Harmadik birodalom és nyomorúsága” című jeleneinek abban a felvonásában, amely éppen Göttingenben játszódik le, abban a Göttingenben, ahol Max Born a tanár, Oppenheim és Taller a tanítványok — holott akkor még senki sem láthatta meg a kapcsolatot a költői víziók és a laboratóriumokban már szülőfélben levő kegyetlen valóság között.

Brecht természetesen kellemetlen nyugaton és keleten egyaránt, bár Kelet ügyesebben kérédkedik vele. Nem szívesen idézik Brecht nyilatkozatát a művészi alkotás szabadságáról, mert a könyvek, színházanak, képzőművészetnek, zenének és filmnek teljes szabadságot követel, egyetlen korlátozással. A korlátozás: nincs szabadság olyan művek számára, amelyek dicsőítik vagy elkerülhetetlennek mutatják be a háborút, avagy gyűlöletet szítanak a népek között. „A nagy Karthágó három háborút viselt”, írja Brecht. „A város még megtartotta hatalmát az első háború után. Még lakható volt a második után. De a harmadik után már eltűnt.”

Nyugaton elutasították egy színház dotációs kérelmét, mert külföldi turnéján a „Koldusoperát” akarta bemutatni, az elutasító végzés indoklásában pedig a nyugatnémetországi belügyminisztérium és külügyminisztérium egybehangozva azt állítja, hogy „Brechtnek, az írónak sem most, sem a jövőben nincs jelentősége”. Keleten viszont még a halála alkalmából kiadott brosúrában is beismerik: „Brecht kellemetlen volt nem csak politikai ellenfele, hanem politikai barátai számá-

ra is, mégpedig barátainak sokkal mélyrehatóbban, kifinomultabban kellemetlenkedett.”

Es mégis *post mortem* nyugaton és keleten egyaránt színrehozzák eddig még nem játszott darabjait. Így aztán a színházi idény — amely nálunk is azért érdekes, mert soha még egyetlen szerzőt sem hoztak színre annyi színpadon Jugoszláviában, mint az idén Brechtet — az egész világon azzal gazdagodott, hogy átéli Brecht régebbi és újabb keletű, eddig még előadatlan darabjainak első bemutatóit. Brecht színháza, a „Berliner Ansambl” özvegye, Helene Weigel, meg barátja és tanítványa, Erich Engel rendezésében színrehozta a „Gallilei”-t, amelynek próbáin még a szerző is részt vett. Ezt a darabot mutatták be a nemzetek színpadán a Párizsban megrendezett „Brecht Hét”-en. Ugyanakkor Majna-Frankfurtban színrehozták a „Simone Machard látomásai” című darabot, a modernizált Szent Johannabrechtli változatát. Főszerepét, egy tizenegyesztendő leányt, — akinek a hitleri csapatok franciaországi bevonulása után az a látomása támad, hogy ő az Orleánsi Szűz és ezért felgyújtja a náci benzinkészletét, — a kelet-berlini tíz éves Dorothea Jocht alakítja. Brecht ezt a darabot amerikai emigrációban írta Lion Feuchtwangerrel együtt. Végül a varsói Hadseregsház az egész világon először színrehozta „Svejk, a jó katona” brechti változatát „Svejk a jó katona a Harmadik Birodalomban” címen, egy Svejk kalandjait, aki ugyanazt a nevet viseli, mint Hasek halhatatlan alakja, csak hogy most már ária módon ipszilonnal írja.

Igy tehát a hagyatékában talált három színmű és a negyedik, az Einsteinról szóló, amelynek megírásába éppen csak belefogott, éppen úgy mint legnagyobb drámai műve, az „Anyánk, a bátorság” ilyen vagy amolyan módon beleilleszthető Németország és az egész világ idősebb politikai valóságába, ami ennél

a szerzőnél nem is meglepő. Hiszen a világ is mint fáradhatatlan, rendkívül éles és nyílt politikai harcost, mint mindig időszerű szónokot és mint az akciók zászlóvivőjét ismerte. Nagyobb meglepetést keltett egy müncheni színházi bemutató előadás, amelynek szerzője Brechtől teljesen eltérő módon, de Brechtez és saját korábbi művéhez méltón gunyoros, keserű és maró ítéletet mondott a helyzetről. Erich Kästner „Diktátorok iskolája” című darabjának bemutatójáról van szó.

Ha mellőzzük egyes verseit és epigrammáit, „Fábián” című regényének megjelenése óta Kästner nem tartotta szükségesnek, hogy kipróbálja erejét a társadalmi harcok szerepében. Megelégedett azzal, hogy Európa egyik legnépszerűbb gyermekírója és humoristája, aki nem felejt el csipkelődni, ha valami nem nyerte el tetszését, de akinek sohasem vethették szemére bírálói, amit most, ez alkalommal a müncheni „Abendzeitung” című lap recenzistája írt róla: „Még sohasem láttuk Kästnert ilyen keménynek, nem láttuk, hogy gyűlölni is tud”.

Vajon mi vitte Kästnert, aki mindenkor mindenkit szeretett, abba a helyzetbe, hogy gyűlölni is megtanuljon?

Már az sem világos, hogy Erich Kästner színpadi művének mi a mufaja. A könyvben az áll, — mert a mű könyvalakban is megjelent — hogy komédia. A kritika azt állítja, hogy szatíra. A színészek, akik színpadhozották, azt mondják, hogy tragi-komédia. Maga az író gúnyolódva azt mondja, hogy darabja maga az igazság: „Az ember elérte, hogy minden túlzás nélkül önmaga karikatúrája lett. Karikatúrája ma egyben portréja is”.

Cselekménye nem túlságosan bonyolult. Egy elképzelt országban már nem az a diktátor uralkodik, aki az országot megteremtette, hanem tökéletes hasonmása. A diktátort rég megölték. Helyette hozzá hasonló emberek uralkodnak, akiket

a diktátorok iskolájában képeznek ki. Az iskolában tulajdonképpen babokat nevelnek, akik mindenben, még külsőleg is teljesen az első diktátorra hasonlítanak, úgy hogy senki sem veszi észre, hogy sorrendben már a harmadik, negyedik vagy ötödik hasonmása uralkodik. Am az iskolában lázadás tör ki. A diktátor egyik mása érzélgős embernek bizonyul és szakítani akar a diktatúrával. Barátai támogatják. Az államcsíny sikerül. Am most kiderül, hogy barátainak eszük ágában sem volt megdönteni a diktatúrát, hanem csak kihasználták, mint „trójai szamarat”. Most már azt állítják, hogy „az érzélgős sakkfigura igen kellemetlen”. Előbb elszigetelik, majd megakadályozzák, hogy rádióbeszédet mondjon, halálhíret költik, végül megölik. Az új elnök csak vállat vonja és egyszerűen így mentegetőzik: „Magát és a rendszert együtt nem menthetem meg”. Mégis az a legrémesebb, hogy mindez csak úgy egyszerűen, mellékesen, kutya-futtában történik, mint ahogyan az egyik színpadi alak mondja: „A tragédiák ideje lejárt. Most a közlekedési balesetek korát éljük minden keresztútnál és a politikai életben egyaránt”.

Mindamellett, hogy a nyugatnémetországi kritikusok nagy része fel teszi a kérdést, hogy tulajdonképpen mit is akart Erich Kästner mondani, Kästner éppen egészen világosan megmondta azt is, hogy kihez fordul és azt is, amit a közönség tudni akar. Szinte bámulatos, mennyire sikerült a kritikusoknak ezt észre nem venni. Talán mint drámai módszer nem a legeredetibb és talán éppen Brechtre emlékeztet, de ami a nyíltságot illeti, nehezen lehet közvetlenebbül megmondani amit gondolunk, mint amikor az egyik színpadi hős hirtelen erős fényszórót kap fel, a közönségre irányítja és így figyelemzeti a színpadon levő másik három szereplőt:

— Vigyázat. Ezek hallgatóznak.

A másik három megvető pillantást vet a közönségre és egyikük hidegvérűen megjegyzi:

— Úgy látszik, ezek az emberek már rég nem voltak börtönben. Meghíztak, telezabálták magukat és te-tejébe szemtelenek is.

A másik:

— Mindannyian beleférnének tíz teherautóba!

A harmadik:

— Ezek az urak nem is tudják, milyen vígan lehet élni gerinc nélkül.

És hogy semmi kétség se maradjon, a meggyilkolt forradalmár, aki nem akart diktátor lenni, már a darab végén, a túlvilágról így kiált a közönség felé:

— Miért hagytatok el engem? Miért hagytatok magamra? Miért?

A darabban sok a kabarészerű jelenet és ezzel is némileg Brechtre emlékeztet, ám sokkal kacagtatóbb. Igaz ugyan, hogy a nevetéssel gyilkol. Kästner beismeri, hogy darabját még 1936 óta tervezi, amikor először hallgatta végig Hitler egyik beszédét. Akkor az volt a véleménye, hogy a diktátort meg lehet semmisíteni, ha bebizonyítják, mennyire nevetséges. Természetesen nem került sor rá, hogy darabját bemutassa, sőt be sem fejezte és az idők folyamán az író sokkal borúlátóbb lett, mint amilyen akkor volt. A darab már nem a diktátor kigúnyolása, hanem annak a társadalomnak a szatírája, amely megengedi a diktatúrát.

Kästner mégis reagált a kritika majdnem egyhangú megállapítására, hogy a darab nem jó. A „Frankfurter Allgemeine Zeitung” ezt írta: „Az ötlet még nem indokolja meg a darab színrehozatalát, a kabarétéma pedig nem lesz dráma akkor sem, ha jelenetsorozatra húzzák szét.” Max Christian Fellner, Kästner egyik legbékülékenyebb bírálója a „Münchener Merkur” című lapban csak ennyit hoz fel a szerző védelmére: Kästnert úgy kell elfogadni, amilyen, mert ő valaki és valami. Bárki ír, megtörténhet,

hogy elakad a tolla és packát ejt”. Ezért a szerző elhatározta, megmagyarázza, hogy nem ő kínálta fel a darabot:

„... Éppen azért, mert kapcsolatom van a színházzal és mert el megyek minden bemutatójára! Ha nem tetszett volna a darab kézírata és visszautasították volna, kellemtelen lett volna. Ha nem tetszett volna és elfogadják — még kellemtlenebb lett volna. Ha pedig tetszett volna, mindenki azt mondja: Persze, hogyan is utasítanák vissza Kästnert München kellős közepén, amikor minden porcikája müncheni! Ezért tehát kiadtam a könyvet, ők megvették a könyvkereskedésben és előadták a darabot!”

Jellemző, Kästner szükségesnek tartotta, hogy ilyen módon kissé meghátráljon, hogy védekezzék és reagáljon — a várható — támadásokra. Ám Kästner ebből a szempontból nem Brecht.

Nyugat-Németországban, ebben a furcsa országban, ahol a munkás a kapitalista rendszer mellett is többet keres mint az értelmiségi — de természetesen összehasonlíthatatlanul kevesebbet, mint a kereskedő vagy a gyáros — egy időben alig volt hallható az értelmiség hangja, a munkásosztály harca is úgyszólván kizárólag szociális síkon folyt, és nem osztálysíkon. Érdekes, hogy az idén — ebben az évben, amikor megválasztják az új nyugatnémetországi parlamentet — újra igen hangosan és erősebben szót emel az értelmiség, illetve előtérbe lépnek a tudósok és az írók, mégpedig nem csak társadalmi, hanem a magasabbrendű emberi, humánus és teljes igazság nevében. Ezekhez a hangokhoz kell sorolni kétségtelesen a göttingeni tizennyolc tudós felhívását, ilyen hang Brecht régebbi és újabbkeletű drámáinak tiszta tenorja és ehhez a kórushoz csatlakozik Erich Kästner is, aki politikai szempontból sokáig hallgatott, de szava éppen azért súlyosabban esik latba a mérlegen.